

Др. сц. Зоран Д. Тодоровић¹
Министарство унутрашњих послова Републике Србије /
Ministry of Internal Affairs, Republic of Serbia
zorantodorovic2609@gmail.com

UDK 323.1(497.11)

Izvorni naučni rad

СРПСКЕ ЕЛИТЕ И ВЕЛИКОСРПСКИ НАЦИОНАЛИСТИЧКИ ПРОЈЕКАТ: ИЗГЛЕДИ ЗА РАСКИД „ОРГАНСКОГ ЈЕДИНСТВА“

SERBIAN ELITES AND THE GREATER SERBIA NATIONALIST PROJECT: PROSPECTS FOR BREAKING “ORGANIC UNITY”

Сажетак

Рад представља кратак осврт на последице деловања друштвених елита у Србији на плану опстанка и неговања националистичког курса друштва и након погубних резултата националистичке авантуре деведесетих година 20. века, али и тумачење изгледа да дође до његовог преображаја. Друштвена стварност и даље је испуњена матрицом искључивог национализма и шовинизма коју упорно креирају политичке и интелектуалне елите остављајући узак простор за деловање појединаца и група који би желели другачију друштвену стварност. Рад приказује и неке симболичке елементе испољавања националистичке идеологије српских елита, чиме се жели указати на дубинску спрегу елита и последица њиховог националистичког ангажмана. Изгледи за њихов раскид потенцирани су кроз неопходно трансформисање вредносних елемената друштва и рушење националистичког конструкта путем дубинске демократизације и успостављања владавине права. Аутор тај пут препознаје као пут декомпоновања колективистичког назора друштва о сопственом битисању у изолованој и хомогенизованој етничкој заједници која опстаје само у таквим околностима. Споро и мукотрпно, националистички концепт би могао бити замењен грађанским и либералним који еманципује општу заједницу индивидуа – заједницу која је мирна изнутра и није претња споља.

У раду је указано и на то да се иза националистичког деловања српских елита често налазе чисто лукративни циљеви појединаца и група како би изградиле, учврстили и задобили конкретне друштвене позиције, утицај и богатство:

¹ Ставови изнесени у раду представљају личне ставове аутора, а не ставове институције у којој је аутор запослен. / The views and opinions expressed in the article are those of the author and do not reflect the views or opinions of the institution in which the author is employed.

неки су национализму служили „из професије и занимања“, не из уверења. Ова дубинска симбиоза је и данас очигледна и сигнализира да ће друштвене промене и раскид њихових веза тешко наступити, чак иако би то искрено желеле предводничке политичке елите.

Кључне речи: друштвене елите, национализам, националистички пројекат, ратни злочини, ревизионизам, суочавање с прошлошћу, шовинизам

Summary

The paper presents a brief overview of the consequences of the actions of social elites in Serbia in terms of survival and nurturing of the nationalist course of society even after the disastrous results of the nationalist adventure of the 1990s, but also the interpretation seems to lead to its transformation. Social reality is still filled with a matrix of exclusive nationalism and chauvinism that is persistently created by political and intellectual elites leaving a narrow space for the actions of individuals and groups who would like a different social reality. The paper also presents some symbolic elements of the manifestation of the nationalist ideology of the Serbian elites, which aims to point out the deep connection between the elites and the consequences of their nationalist engagement. The prospects for their dissolution are emphasized through the necessary transformation of the value elements of society and the overthrow of the nationalist construct through deep democratization and the establishment of the rule of law. The author recognizes this path as a way of deconstructing the collectivist view of society about its own existence in an isolated and homogenized ethnic community that survives only in such circumstances. Slowly and painstakingly, the nationalist concept could be replaced by a civic and liberal one that emancipates a general community of individuals - a community that is peaceful on the inside and not a threat on the outside.

The paper also points out that behind the nationalist activities of Serbian elites are often purely lucrative goals of individuals and groups with the aim of building, consolidating and gaining specific social positions, influence and wealth: some served nationalism "from profession and occupation", not out of conviction. This deep symbiosis is still obvious today and signals that social changes and the severance of their ties will be difficult, even if the leading political elites would sincerely want it.

Keywords: Social elites, nationalism, nationalist project, war crimes, revisionism, dealing with the past, chauvinism.

Увод

Читање исказа сведока одбране Слободана Милошевића на суђењу пред Међународним кривичним судом за бившу Југославију (МКСЈ)² датих током 2004. и 2005. године оставља дубок утисак. Милошевић је за своју одбрану предложио сам интелектуални крем српског друштва, махом академике и професоре универзитета. Помен њихових имена изазива страхопоштовање код зналаца њихове стручне и професионалне репутације. Но, након читања изјава у сведочењу отвара се другачији поглед на њихове репутације и углед, па и на њихову људскост.

Милошевићу је пред судом у Хагу суђено за најтежа кривична дела која су произвела безграничну патњу и бол недужних људи у бившој Југославији, а све ради спровођења идеје о стварању етнохомогенизоване српске државе на простору бивше државе. Овај суд, иако није судио наведеној *идеји* већ њеним пропагаторима и спроводиоцима, ипак је разоткрио и механизам који ју је митологизовао, чинио свежом и делотворном – механизам увек спреман да се покрене у најтананијим деловима политичког и културног (националистичког) бића Срба усмереног ка реализацији идеје која је у самом свом средишту тоталитарна. Кроз суђење њеним поклоницима показало се како се митологизацијом идеје она оживљава и динамизира, нарочито у пољу политичких промена.

Неколико наведених интелектуалних појединаца (без сваке сумње је добровољно било део групе која је сведочила у корист Милошевића) дало је исказе у корист његове одбране заоденуте у језик мантре и замајавања тужилаца и судија. Утисак који остављају њихови искази је да су изговорене неистине пред испостављеним чињеницама биле само у функцији обмане тужилаца и судија. Етичка страна њиховог сведочења није само у неистинама изреченим са циљем да се завара суд, већ је то место „сусретања“ више питања која траже тешке одговоре: зашто лагати пред испостављеним рачуном монструозности – општим духовним и политичким сломом сопственог народа изнетим кроз стварност стотина масовних гробница недужних људи у Босни и Херцеговини, Хрватској и

² Сведоци одбране на које се алудира у овом чланку су Смиља Аврамов, Ратко Марковића, Чедомир Попов, Михаило Марковић, Коста Михајловић. Њихова сведочења могу се прочитати у *Ковање антијугословенске завере, књ. II*, у издању Хелсиншког одбора за људска права, Београд, 2006. У књизи је и изјава Војислава Шешеља, такође сведока Милошевићеве одбране (изабран у звање редовног професора Правног факултета Универзитета у Београду након хвалоспевног реферата Ратка Марковића, професора уставног права на Правном факултету).

на Косову. Зато би било поједностављено окарактерисати експертско сведочење српских академика и професора само као изношење неистина чији је једини циљ дискредитовање доказа тужилаштва, као допринос одбрани Слободана Милошевића оптуженог за геноцид и друге монструозности његових сународника: да ли су таквим понашањем сведоци бранили и себе? Иако су са великом посвећеношћу давали исказе у корист оптуженог, на светлост дана је излазила и њихова вера у великосрпску идеју којом су били опчињени Срби оптужени пред овим судом. Да ли су сведоци говорили неистину и због самоспознаје да су саучесници, промотери и ствараоци идеологије која је допринела стварању и ширењу зла? Нико од њих касније није показао јавно кајање које су наивно очекивали либерални чланови српског друштва. Насупрот њих, у Србији су постојали и деловали малобројни интелектуални и духовни појединци који су експлицитно одбацивали великосрпску идеју и план за њену реализацију: људски усправни и морални, прихватљивији више ван граница сопствене државе него у њој самој. Они су и данас светионик етичности који сја ка онима чије је културно, политичко и етичко утемељење на овим просторима другозначније.

Чему су допринеле српске политичке и интелектуалне елите деведесетих година 20. века и зашто су њихове идеје у чијем је средишту мржња, шовинизам и искључивост и данас кичма и парадигма српског друштва, питања су која постављамо на овом месту. Зашто је изостало преиспитивање одговорности елита за друштвени и морални суноврат ком су доприносиле безрезервном и динамичном подршком националистичком пројекту? Одговорност коју је Карл Јасперс (Karl Jaspers) тражио од сопствене нације након 1945. године била је страшна за њу саму, али једино могуће исходште ка самоспознаји зла и етичком одређењу према последицама идеје зла³. Тридесет година од настанка првих злочинастава сопствених сународника и безбројних судских пресуда, српско друштво стоји на самом почетку заправо, због упорног креирања ревизионизма о процесима и догађајима из 90-их, још се није ни сложило да сноси кривицу и да мора прихватити последице.

³ У светски познатој расправи *Питање кривице* објављеној 1946. године (настала из серије предавања *О духовној ситуацији у Немачкој*, која је Јасперс одржао на Универзитету у Хајделбергу 1945. и 1946. године), кривица немачког народа за успон и последице нацизма рашчлањена је на кривичну, политичку, моралну и метафизичку. Јасперс каже да је инстанца за кривичну одговорност *суд*, за политичку одговорност инстанца је *победникова воља* (у току су била суђења пред војним судом у Нирнбергу основаним вољом победничких држава), за моралну одговорност инстанца је *сопствена савест*, док је метафизичка кривица пред сваким појединцем и инстанца једино *Бог*. Више, Карл Јасперс, *Питање кривице* (2009) Фондација Конрад Аденауер, Београд.

Преиспитивање улоге духовних твораца идеје о великосрпској држави тешко се пробија на било ком нивоу етичности у смислу у којем говори поменути немачки психијатар и филозоф. Јесмо ли у последњих неколико деценија доспели на овај ниво друштвене и моралне кризе управо због тога што се нисмо критички бавили сопственим духом и преиспитивали његове творевине? Је ли сведочење врхунских српских интелектуалних и духовних појединаца у корист Слободана Милошевића показало дубоку симбиозу дуговечног интелектуалног ангажмана српских елита и великосрпске националистичке идеологије? Ако јесте, има ли изгледа за раскид погубног „органског јединства“?

1. Српске елите и национализам: прапочетак и трајање

Када је двадесетих година 20. века Жилијен Бенда (Julijen Benda, 1867-1956) поставио питање одговорности европских интелектуалаца за суноврат Европе у Велики рат, задобио је бројне опоненте. Но, то га је уверило да је есејом *Издаја интелектуалаца* отворио пут за преиспитивање улоге мислећих људи у великим друштвеним процесима и догађајима на почетку 20. века⁴. Према Бенди, статус интелектуалца заслужују само они појединци који су упркос сваковрсним изазовима остали доследни универзалним вредностима – разуму, правди и истини. Они који су га нападали, наравно са интелектуалне стране, сматрали су његово дело памфлетом упереним против оних интелектуалаца који су се одвојили од ових вредности, тачније, оних који су пали у страст политике и идеологије и изневерили унутарње, суштинско биће интелектуалца.

Питање ове врсте није истински постављено пред српско друштво: није било преиспитивања елита и њихове улоге у катастрофалном билансу ратова и духовног суноврата. Чак је и покушај увођења једног закона у правни поредак Србије након 2000. године, *Закона о одговорности за кршење људских права*⁵, био онемогућен неслућеном политичком снагом и вољом интелектуалних елита. Зашто је то тако? Засебно, раздвојено тумачење улоге политичких и интелектуалних елита није продуктивно из једноставног разлога што је између њих 80-их и 90-их година успостављена симбиотичка веза која је стварала кохерентност узрока и последица. Наиме, духовна подлога која је стварана на нивоу „интелектуалних производа“ у основи је садржала национални, етно-

⁴ Есеј, *Издаја интелектуалаца* објављен је 1922. године у Паризу. Код нас се могао читати од 1946. године у издању „Политичке културе“ из Загреба.

⁵ Колоквијално је назван *Закон о лустрацији* и усвојен је у мају 2003. Важење закона трајало је десет година, али никада није започето и његово спровођење.

базички сублимат који је побуђивао „усмерене“ духовно-емотивне представе. Њихово доспевање у политичку сферу било је олакшавано чињеницом да су ствараоци духовних продуката и сами били инкорпорирани у политичку заједницу као њени активни учесници и актери. Водећи интелектуалци Србије 80-их и 90-их година 20. века били су директни или индиректни политички учесници чији је политички ангажман давао легитимитет политичким процесима⁶. Након 2000. године створен је привид да је снага друштвених промена незаустављива и неминовна; да ће друштвене промене бити део општег преображаја друштва. Међутим, наивност са којом се гледало на такав след догађаја произлазила је из непознавања дубине узрочно-последичних веза између онога што су делале духовне елите и онога што су спроводиле политичке снаге. Поменута симбиоза спречавала је и назнаку промена у општем курсу друштва. То се препознавало на сваком предузетом кораку: у области прекомпоновања друштвене организације, економских погледа, раскринкавања веза државе и криминала, процесуирања ратних злочина, па на крају, и у отвореној опструкцији и спречавању проскрибовања појединаца који су учествовали у недељима ове врсте, а које је било предвиђено лустрацијом. Отпор променама на крају се и легитимисао кроз отворено политичко артикулисање камелеонских политичких опција које су се појавиле од 2000. до 2003. године, да би у финишу њихове реафирмације и реинкарнације била и формално обележена једна једина личност као „мотор непријатељских промена“ која мора бити и физички елиминисана из поретка. То се и десило и снаге дисконтинуитета су поражене на самом зачетку деловања. Знак који је послат био је јасан и уверљив: дубина и укорењеност веза националистички духовних елита и политичке праксе нераскидиви су и сваки покушај њиховог прекомпоновања биће немилосрдно сасечен у самом зачетку. Због тога је проблематична она категорија ставова појединих интелектуалних појединаца који и данас стоје на становишту да је након 12. марта 2003. године (убиство Зорана Ђинђића, премијера Владе Републике Србије) дошло до реафирмације старих снага на политичком и духовном нивоу. Заправо, њихово дезангажовање није ни било спроведено од 2000. до тада: оне нису ни стављене у историјски багаж, тачније никада истински није ни доведено у питање. Злокобни сигнал стигао је током 2003. године и тицао се заблуде у којој су били либерални кругови српског друштва у којима се веровало у демократски друштвени потенцијал, односно у неминовност његовог постојања као што је то било у Пољској, Чешкој, Словачкој, Мађарској и другим

⁶ Добрица Ћосић, Брана Црнчевић, Милорад Екмечић, Михаило Марковић, Матија Бећковић, Љубомир Тадић, Љубиша Ристић, Василије Крестић и други.

источноевропским друштвима која су 90-их година збацила тоталитарну идеологију. Превиђало се да њихове духовне и политичке елите имају другачију демократску и либералну традицију, а посебно да су искуство национализма проживела у оквиру аустроугарске империје током 19. века и током њеног распада, почетком 20. века.

Националистички ратови које је Србија покренула распадом СФРЈ били су финална активност дугвременог притајеног а често и отвореног делања духовних елита на стварању услова за „коначно решење“ српског националног питања, у чијем је средишту стварање етнохомогенизоване државе српског народа на Балкану. Заправо, интелектуалност и његови продукти у Србији скоро без изузетка у последња два века везани су за национални контекст у чијем је средишту еманциповање етно-националне основе друштва (са кратким периодом идеолошког заокрета од 1945. до 80-их година). Постојање политичких опција које су крајем 19. века покушавале да у временским интервалима док су биле владајуће (Народно-либерална странка, 1880, и Српска напредна странка, 1880-1883) направе значајнији заокрет ка Западу и спроведу модернизацијске кораке није доносило суштинске измене структуралних одредница српског друштва: опште економске неразвијености, масовне неписмености и политичког насиља. Из константних сломова и каснијих покушаја преобликовања друштвеног и државног бића показивало се да је снага конзервативног и етно-националног концепта друштва и државе готово ненадвладива. На уској друштвеној маргини (тада, а и сада) налазиле су се интелектуалне и духовне групације и појединци наспрам широког, скоро плебисцитарног традиционализма, етноцентризма и клерикализма.

Крај 19. и почетак 20. века могао је бити одредница трајног успостављања филозофско-идеолошко-етичке парадигме која би у средишту сопственог самопотврђивања и реализације имала споразум и консензус са различитим етичко-културним и политичким идентитетима. Ипак, након стицања независности, а нарочито по успостављању парламентаризма 1903. године, политичке елите су утврдиле национални програм који је у основу свих друштвених и државних напора ставио „свесрпску политичку акцију“ која је за циљ имала уједињење српског народа на простору Балкана. У сенци те идеологије остала су подређена питања унутрашњег друштвеног развика чију садржину би испуњавали привредни развој и материјална култура, слобода и индивидуалност, законитост и праведност друштвеног поретка. Све је било подређено великосрпском напору до те мере да су малобројни поборници другачијег, либералнијег друштвеног

концепта отворено и јавно остракизовани и дискредитовани, понекад и физички елиминисани.

Дихотомија у схватању односа према вредностима европске цивилизације постојала је од самог зачетка изградње нове српске државе у 19. веку. И касније, мале либералне политичке странке и појединци с краја 19. и почетка 20. века стајали су на становишту да је неопходно да европска култура и цивилизација заузму место у политичком и културном бићу српског народа, а посебно се њихов одговор на српско национално питање разликовао од тврдонационалистичких ставова странака с почетка 20. века које су заговарале „народну државу“. Краткотрајно, чак и у периоду владајуће комунистичке идеологије, у Србији се исказивала подвојеност оваква два друштвена концепта. Либерални је оличаван у лику политичко-интелектуалних појединаца: Марка Никезића, Латинке Перовић, Константина Коче Поповића, Милентија Поповића и других који су у средиште српског националног питања стављали друштвени развитак, индивидуализам, слободу, легалитет друштвеног поретка, наспрам националистичких тежњи већинске српске политичке и културне елите.

На почетку треће деценије 21. века и тридесет година од почетка рата на тлу бивше државе Србија и даље стоји на терену свеукупне националистичке политике. Нема одклона и јасног дистанцирања од злочина (како-тако, друштво ипак има групе и појединце који желе одклон, и даље је подељено око његових базичних поставки). Конзервативне друштвене снаге које су изнедриле Милошевића након његовог склањања наставиле су истом снагом да негују националистички ангажман Србије на овом простору отворено опструирајући промене које је спроводила нова, али малобројна политичка елита. У средишту отпора променама налазили су се водећи интелектуалци и академске институције Србије: Српска академија наука и уметности, универзитети, еснафска удружења писаца и уметника, медији и наравно Српска православна црква. Ипак, средиште отпора и данас представља суочавање са злочинима на тлу бивше Југославије који су почињени у настојању да се створи држава српског народа прекрајањем југословенских република. Зашто је тај отпор толики, одговор треба тражити управо у саучесништву друштвених елита Србије у стварању, промоцији и безрезервној подршци том злокобном пројекту. Интелектуални појединци, уметници, јавне личности из домена културе који су били отворени поборници националистичких прегнућа искрено су приступали том аранжману – без осећаја угрожености и евентуалних последица по свој друштвени и егзистенцијални статус. Такав однос стваралаца и промотера идеје према њеним последицама представља

озбиљну разделницу између елита комунистичког периода и елита милошевићевског националистичког доба. Упечатљива одлика првих јесте својеврстан и особен одговор на изазов опасности за политички, социјални па и физички опстанак који су интелектуални појединци дали кроз „камелеонство“ или „кетман-понашање“⁷. Супротно, интелектуални појединци националистичке ере без последица и бојазни за статус слободно су испољавали своју националистичку религију, па је кетман био излишан.

Као сложена мисаона и емотивна активност коју прожима опасност и угроженост појединца, кетман у националистичкој ери једноставно није имао друштвени изазов: опасност није наступила па није било ни изазова кетманства – да се друштвени ангажман појединца прилагоди околностима опасности и постојећи духовни комплекс замени „одбрамбеним“ кетман-понашањем. Чак и касније, након Милошевићевог фактичког пада када је угроженост могла наступити из поступка преиспитивања последица наопаких идеја (за интелектуалне појединце и групе), само се потврђивала националистичка монолитност и општост. У том смислу, коментаришући позоришну представу *Сребреница: Кад ми мртви устанемо*, њен редитељ Златко Паковић управо каже да су они који су инспирисали злочин: академици, песници, беседници злочина, и данас најугледнији грађани овога друштва те да желе да поделе властиту кривицу и у њу увуку недужне⁸. Данас не постоји дилема да су већинске духовне елите 90-их година идејно припремале, оправдавале и давале мобилизаторски подстицај српском националистичком покрету и трагичном националистичком пројекту. Према социологу Слободану Инићу који је о великосрпском национализму писао од почетка његовог разбуктавања до времена његовог потпуног краха, нема национализма српских интелектуалних и духовних елита без српског народа као таквог, јер „родно тло великонационализма у Србији је социјални конзервативизам, и кад пузи спреман је на свакојака вазалства, и кад јуначно Србима враћа изгубљено достојанство. Његов спољашњи омотач је вулгарна великоотаџбинска и

⁷ О кетману (кетманском понашању) у периоду комунистичке ере изврстан есеј написао је Чеслав Милош који је тај појам преузео од Гобиноа (Жозеф Артур де Гобино) који га је проучавао током боравка у Персији од 1855. до 1863. Главни механизми кетмана су глума, притворност, ћутање, лукавство којима се заваравала духовни противник и, према Чеславу, може се манифестовати као национални, револуционарни, естетски, професионални, метафизички и етички. Видети, Чеслав Милош, *Заробљени ум*, БИГЗ, 1985. Београд, стр. 63-87.

⁸ Видети, Снежана Станковић, *Кад падне ноћ: Сребреница*, „Пешчаник“, 17. 10. 2020. ПДФ.

територијална империјалност, која законито гони Србе на сукобе и ратове са другим народима, док је њена права садржина – сукоб са модернизацијом, а тиме и са властитим народом. Да се Слободан Милошевић није појавио, српски народ би нашао начин да га ‘измисли’ и ‘створи’... Шешелј није само производ једне унутрашње и властите наopakости. Ни он ни његови политички успјеси... не могу се објаснити без српског народа са његовим урођеним и историјским смислом да сам себи намиче убилачке омче.“⁹ Слично је говорио Зоран Ђинђић: „Сматрам да ми нисмо били такви какви смо били, не би било ни Милошевића... није он с Марса пао. Он је као Хитлер у Немачкој, последица слабог друштва.“¹⁰

2. Потенцијал за разобличење и нови почетак

Има ли српско друштво потенцијал за раскид са дуготрајном националистичком матрицом и снагу за нови почетак? Одговор на ово питање морао би започети одређењем друштва према недавној прошлости, и ту су се у првих неколико година након Милошевићевог пада, према Ненаду Димитријевићу, теоријски и практично, издиференцирала три типа односа према прошлости: *нацификација прошлости*, односно континуитет са национализмом; *заборав*, који заговарају чак и противници рата 90-их година и трећи најтежи, најизазовнији и до сада плебисцитарно неприхваћен модел – *суочавање с прошлошћу* кроз „моралну рефлексију“ без које нема дисконтинуитета¹¹. Димитријевић је ово констатовао 2003. године и након скоро две деценије налазимо се у друштвеном провизоријуму у којем се ова тема чак и не налази у фокусу политичких аранжмана носилаца власти. Преиспитивање и суочавање с прошлошћу остало је само ангажман мањих друштвених група и појединаца који скоро да не уживају ни елементарну физичку заштиту државног апарата, иако трпе и физичке насртаје набујалих националистичких група однегованих испод плашта државног механизма и његових етаблираних националистичких

⁹ Видети текст Срђана Дармановића, *Човјек у злом времену*, написан поводом смрти социолога Слободана Инића и објављен у *Монитору* 30. јуна 2000. године у ком је цитирао Инићеве погледе о успону, трајању и последицама великосрпског национализма. Касније је објављен у књизи изабраних текстова Слободана Инића, *Огледало истине: Могло је и морало је бити боље*, „Данас“ – „Дан Граф“, Београд, 2018, стр. 35-38.

¹⁰ Перовић Латинка (2015) *Доминантна и нежељена елита: Белешке о интелектуалној и политичкој елити у Србији (20.-21. век)*, Београд, стр. 504.

¹¹ Димитријевић, Ненад (2003) *Србија као недовршена држава*, „Реч“, часопис за књижевност, културу и друштвена питања, број 69/15, ПДФ.

појединаца¹². Редизајн друштвене парадигме који се очекује и у оквиру приступних преговора са Европском унијом, пре свега у поглављима 23 и 24, изостаје до данас. Камуфлирање и фингирање друштвених промена у пољу владавине права и поимања друштвеног консензуса о моралности републике већ се тешко „бори“ са упорним негативним извештајима Уније о овим аспектима српске друштвене стварности. Уочљив је систематски и истрајан напор управо политичких и интелектуалних појединаца и група да компромитују и дезавуишу извештаје европских чинилаца, увиђајући да њихов комплекс друштвених идеја и ангажмана ускоро може доћи под лупу озбиљног преиспитивања. Сведено на свакодневну раван, опирање променама и утврђивање нове друштвено-културно-етичке парадигме најјасније се осликава у медијској заступљености опскурних друштвених појединаца (квазиисторичара, аналитичара, медијских гуруа, новинара...) који безочно циљају све оне живе и мртве интелектуалне појединце у Србији који се својим делом не уклапају у клише националистичког наратива означавајући их „другосрбијанцима“¹³, издајницима, непријатељима Србије,

¹² Друштвене групе, ангажовани појединци и други културни актери, који настоје у друштвени амбијент унети сагледавање последица националистичке идеологије, последњих година су још радикалније изложене нападима националистичких група и појединаца. У јулу 2019. године десничари су на сцени „Коларчеве задужбине“ у Београду прекинули перформанс и увод у представу *Сребреница: Кад ми убијени устанемо*, редитеља Златка Паковића поводом обележавања геноцида у Сребреници; већ „традиционално“, од 2014. године од када се одржава, десничари у Београду насрћу на учеснике фестивала *Мирдита – добар дан!* на ком се представљају српски и албански културни и уметнички посленици, како би се градило поверење двају народа; десничарски активисти већ годинама прекидају трибине Факултета политичких наука и Филозофског факултета у Београду на којима су теме суочавање са националистичком прошлшћу и њеним последицама; на Правном факултету у Београду без ограничења „делају“ националистичке и клерикалне организације студената које своје акције усмеравају ка дестабилизацији Црне Горе; марш „Жена у црном“ или било какав њихов перформанс у Србији и даље обезбеђује полиција.

¹³ Удружење „Београдски круг“, које је основано у фебруару 1992. године, окупљало је независне интелектуалце чије је деловање било усмерено ка стварању противтеже помахниталом српском национализму промовисаном из свих естаблишмент културних и интелектуалних институција. Та скупина појединаца, на чије чело је стао филозоф и књижевник Радомир Константиновић, чинила је такозвану „Другу Србију“ (Филип Давид, Борка Павићевић, Предраг Матвејић, Латинка Перовић, Миладин Животић, Иван Чоловић и многи други – око 140 личности), чија је платформа деловања од милошевићевске националистичке хорде означена за непријатељску, антисрпску и издајничку. Те одреднице остале су обавезан вокабулар у опису свих оних који имају критички став према националистичком исходишту српског друштва од деведесетих година 20. века до данас. Обнова идеје „Друге Србије“ (означава и тзв. грађанску Србију, интелектуалце грађанске оријентације, али и обичне грађане) почела је 2002. године када је група интелектуалаца (Богдан Богдановић, Ласло Вегел, Филип Давид, Владимир Арсенијевић, Мирко Ђорђевић и други) упутила *Писмо*

плаћеницима итд. Најциљанији су свакако филозоф и књижевник Радомир Константиновић (иако преминуо 2011), историчарке Латинка Перовић и Дубравка Стојановић, писци Филип Давид и Владимир Арсенијевић, Наташа Кандић и Соња Бисерко, проминентне предводнице невладиних организација чији је циљ јавно презентовање истине о ратовима из 90-их, и многи други.

Оно на шта су циљали потписници *Писма упозорења српској културној јавности* још 2002. године¹⁴ је да је у Србији и даље присутна нераскинута спрега интелектуалних и културних институција са државним апаратом из које се генерише националистички наратив као друштвена парадигма и својеврсни „културни образац“. Од тада, раскид дубоких веза националистички структурираних државних културних институција и идеологије која испуњава њихов квалитативни и квантитативни опсег скоро да је непрепознатљив. Водеће националне институције попут Српске академије наука и уметности, Удружења књижевника Србије, еснафских удружења уметника, писаца и новинара која су „под капом државе“ и даље отворено делају у националистичком наративу. То и јесте последични израз неодступања од утемељеног вредносног система чија основа је традиционални скептицизам према модерности и вредностима западних друштава.

Поједини интелектуалци стоје на становишту да је неопходно најпре преобликовати етички комплекс друштвених идеја, али да то није могуће без структурних реформи оних сегмената друштва и државе у којима законитост није установљена до њених потпуних консеквенци. Мисли се пре свега на раскид са идејом да је рат легитимна друштвена акција за остварење националних циљева, те да из тог разлога треба од одговорности аболирати сваки злочин који је почињен на путу ка том циљу. Већински наратив о етичком преобликовању друштва пак одликује одсуство модерне визије и то се изражава кроз јачање конзервативизма и промоцију оног комплекса идеја које спречавају ширу друштвену расправу о одговорности за стварање и очување националистичког концепта српског друштва. Због тога је данас потпуно јасна опасност да је Србија на путу да изгради једнозначан идентитет у који су уткани ратни злочини које друштво није етички валоризовало и

упозорења српској културној јавности којим упозоравају на оживљавање српског радикалног национализма и нераскинуту спрегу државних центара моћи и интелектуалних институција и појединаца, што ствара атмосферу „новог једноумља“, видети, Пешчаник, „Документи“, ПДФ, посећен 15. 10. 2020.

¹⁴ Богдан Богдановић, Ласло Вегел, Филип Давид, Владимир Арсенијевић, Мирко Ђорђевић, Милан Ђорђевић, Предраг Чудић.

њихову осуду прихватило као основу за изградњу моралне друштвене заједнице¹⁵. Националистички наратив од избора 2004. године постајао је све израженији, што се очитовало кроз стварање све монолитније националистичке структуре српског представничког тела, да би се 2020. године дошло до његове потпуне националистичке монолитности (изузев неколико посланика националних мањина који одбијају да хорски певају у српском националистичком духу). Истовремено, већинске интелектуалне елите и саме стоје на том курсу док неки њени фрагменти дају нејаке а понекад и двосмислене поруке о негативном дејству национализма и шовинизма. Утицајне духовне институције које су у недавној прошлости одиграле кључну улогу у креирању и подстицању националистичких планова Србије, као што је Српска академија наука и уметности, скривају се иза интелектуалне мантре да оне неће бити актери политичког живота у Србији. С друге стране, нераскринкане елите безбедносних служби активно учествују у креирању друштвене стварности: генерали војске и полиције – осуђени и неосуђени ратни злочинци – континуирано су медијски заступљени и злокобно призивају нови злочиначки ангажман Србије у Босни и Херцеговини, Хрватској, на Косову, а ни Црна Гора и Северна Македонија им „нису мрске“. Креирање јавног мњења данас је њихов доминантан задатак: подстицање анимозитета према западним демократијама, подметање лажи и креирање теорија завере о исконском непријатељству наших суседа према српском народу, као и грађењу наратива о сопственој безгрешности и, истовремено, сталној завери великих сила против српског народа итд.

Простор где би могло доћи до конфронтације „старе“ и „нове“ елите јако је сужен. Та традиционална места – универзитет, медији, културне институције – затворена су за „нови поглед“ на друштвени пут. Заправо, малобројни појединци критичари националистичке и шовинистичке слике српског друштва су маргинализовани: иако имају друштвени ангажман, њихов свет идеја и погледа на друштвену прошлост и садашњост нису прихватљиви садржаји који заслужују да буду

¹⁵ Промоција рата, ратних злочинаца и злочина извршених у име националистичких циљева у Србији је свакодневна активност од 2003. до данас: Радован Караџић је издавао књиге, гостовао на телевизији, утицајни професори факултета су говорили на промоцијама; државна издавачка предузећа активно доприносе издавању литературе у којој се негирају злочини српских снага у Босни и Херцеговини од 1992. до 1995. те подстичу митологизацију политичких вођа и војних команданата српског народа који су одговорни за ратне злочине; убице премијера Зорана Ђинђића такође имају запажену „писатељску“ активност потпомогнуту од државних институција. Све ово води ка недвосмисленом закључку о истрајном политичком континуитету у неговању националистичког такта српског друштва.

„уграђени“ у амбијент ван њиховог уског и свакодневног стваралачког простора. Друштвена саморефлексија која је неопходна као отржењујући фактор да се не би пало у тоталитаризам, а посебно неопходна након таквог искуства, пробија се само кроз отвор од кључаонице. Елите и даље нису „гадљиве“ на тоталитаризам, национализам, шовинизам: пружају отпор свакој ускомешаности која може назначити напад и рушење монолитности једне тоталитарне свести о којој она помно и дуготрајно брине.

Очигледна друштвена фрустрација која и даље генерише динамичан националистички наратив у свакодневном животу заједнице могла би бити последица и све суженијег географског простора на који се идеологија простире. Губитак контроле над „традиционалним простором“ у Црној Гори, Босни и Херцеговини, Хрватској, Северној Македонији али и на Косову производи националистичке испаде и грубости које су биле одлика 90-их година прошлог века. Елите које бесомучно „пумпају“ националистички наратив успевају да произведу ефекте и манифестују директну силу у „традиционалним просторима“ српске националистичке акције¹⁶. Директне провокације интелектуалних појединаца само су привидно „њихове личне акције“ у наведеним политичким и географским просторима¹⁷. Присуство међународних

¹⁶ Због покушаја државног удара, пресудама које је 2019. године донео Виши суд у Подгорици, осуђени су руски држављани Едуар Шишмаков на 15 година затвора и Владимир Попов на 12 година затвора, затим Андрија Мандић и Милан Кнежевић, лидери „Демократског фронта“, на по пет година затвора, држављани Србије, Братислав Дикић, осам година затвора (бивши командант Жандармерије МУП-а Републике Србије), Немања Ристић и Предраг Богићевић на по седам година, Бранка Милић на три године затвора као и друга лица на краће затворске казне. Учешће српске стране у овој акцији откривено је након раскривања организационе и логистичке подршке која је долазила од црногорског северног суседа. Неодступање од великосрпских националистичких претензија у Црној Гори показало се на изборима у августу 2020. године у које се Србија мешала посредством Српске православне цркве и допринела победи националистичко-клерикалне политичке опције која заговара поништавање државности Црне Горе и припајање Србији. Пресудама које је донео Виши суд у Скопљу 2019. године осуђено је 16 лица на укупно 211 година затвора због насиља које су произвеле присталице националне странке ВМРО- ДПМНЕ у покушају да спрече супарничке странке да формирају парламентарну већину која ће за председника Собрања изабрати особу из реда албанског народа. Приликом тих догађаја у Собрању је без одобрења македонских власти и ван дипломатског протокола боравио Горан Живаљевић, припадник Безбедносно-информативне агенције Србије (БИА), који је, према писању тамошњих медија и видеоснимка из Собрања, предводио групу од око 20 демонстраната који су насилно ушли у зграду парламента.

¹⁷ Последње отворено националистичко деловање у Црној Гори књижевника Матије Бећковића, историчара Чедомира Антића и Александра Раковића представља знак

политичких и безбедносних структура у „традиционалном простору“ испољавања српских националних претензија додатно фрустрира Србију и промотере њене националистичке акције. Тако „сужена“ и „спутана“ ври у самој својој унутрашњости пред коначним разрачунавањем: конфронтрана сама са собом унутар суженог дијалогског простора неистомишљеника и до минимума истањеног демократског потенцијала за суштинске промене цивилизацијског обрасца друштва.

Који су заиста изгледи да се преобликује данашњи идеолошко-политички такт српског друштва и којим путем до тога доћи?

Ако верујемо у налазе савремене политичке социологије да су знања о грађењу стабилних друштвених поредака преносива и да их је стога могуће инкорпорирати у различите политичко-културне средине, долазимо до питања, којим путем их трансферисати и уградити у друштвени поредак. Поглед на недавну прошлост друштава Источне Европе која су након распада источноевропског блока усвојила нову друштвену парадигму: слобода, демократија и нови институционални поредак, уверава нас да је могуће спровести такав захват. Наравно, све те државе одбациле су насиље (рат) као механизам за решавање конфликта јер оно није демократски механизам. У основи за друштвено преобликовање била је одлука да се одбаци тоталитаризам и успостави правични друштвени поредак: у сукоб за територије није кренула ни једна од чланица бившег блока које су тежиле либералном друштвеном поретку. Важна одлика овог вида трансформације била је отворена и свестрана подршка европских и светских друштава дата либералним друштвеним групама, интелектуалним појединцима, организацијама које су у транзиционим друштвима промовисале вредности слободних

најгрубљег мешања Републике Србије у унутрашње прилике у Црној Гори, у садејству са вођством Српске православне цркве из Србије. Наведени појединци представљају у Србији „естаблишмент интелектуалце“ који имају потпун приступ државним медијима у неограниченом времену где промовишу исту националистичку матрицу према Црној Гори, Босни и Херцеговини и Хрватској. Њихов агресивни наступ у Црној Гори приморао је ову државу да им забрани улазак на сопствену територију јер представљају дестабилишући елеменат. Оваква одлука на први поглед изгледа претерана и преоштра, али имајући у виду 80-те и 90-те године прошлог века, када су се на исти начин оглашавали српски интелектуалци у Хрватској и Босни и Херцеговини, она изгледа разумна и предупређујућа. Отворено испољавање националистичких претензија Србије према Црној Гори сада износи и државни званичници Србије као што је то било недавно иступање Владимира Божовића, амбасадора Србије у Црној Гори. Он је, и поред неколико претходних упозорења МИП-а Црне Горе на националистичко иступање и негирање државе Црне Горе, наставио са недипломатским понашањем, па га је Црна Гора прогласила *persona non grata* и морао је напустити њену територију.

друштва итд. Међутим, не сме се сметнути с ума да су ова друштва (Пољска, Словачка, Чешка, Мађарска...) имала другачију историјску прошлост и наслеђе које није одликовао ултимативни национализам, чиме се може делимично објаснити успех њиховог друштвеног преображаја. У нас, изостанак преображаја можда дугујемо изостанку отворенијег и искренијег приступа, пре свега европских друштава, да у Србији означе и јасно подстакну оне либералне снаге које могу створити другачији друштвени амбијент: отворено одбацити национализам као идеологију и самим тим и насиље као њен механизам. Изостанак јасније подршке либералним снагама у Србији плод је дубљих политичко-стратешких праваца Уније и САД према косовском питању и редефинисању устројства Босне и Херцеговине (анулирање ентитета и трансформација у грађанску државу). Из тих разлога је уочљиво европско „подилажење“ српским политичким елитама и немо посматрање испада који долазе из све дубље националистичке и ауторитарне конструкције друштва. Оно има за циљ да нетранспарентном дипломатијом са садашњим владајућим политичким снагама у Србији спроведе виши циљ своје политике: уоквирење независности Косова и трасирање пута ка вишем степену стабилности овог дела Балкана кроз подстицање чланства у евроатлантске политичке и војне организације. Истовремено, владајуће политичке снаге без устегања промовишу шовинизам и нетрпељивост управо према албанском народу стварајући на тај начин амбијент за још динамичнији и дуготрајнији антагонизам. Малобројне либералне снаге покушавају супротно: да олабаве дуготрајни „консензус мржње“, али су спотицане на сваком кораку управо од доминантних политичких снага. Ипак, „за оба кључна спољнополитичка субјекта која утичу на српску спољну политику, Европску унију и Сједињене Америчке Државе, нема дилеме да је једини пут за рушење националистичког конструкта српског друштва његова дубинска демократизација и успостављање владавине права. Деконпоновање колективистичког назора друштва о сопственом битисању у изолованој и хомогенизованој етничкој заједници српског народа која опстаје само у таквим околностима (јер је у перманентној опасности од индивидуалистичког друштвеног концепта који води разарању ‘бића српског народа’!), постало је нужност. Споро и мукотрпно, овај концепт може бити замењен грађанским и либералним погледом који еманципује општу заједницу индивидуа- заједницу која је мирна изнутра и није претња споља. Пут ка таквом друштву води преко суочавања са последицама сопствених заблуда, да је ‘српско национално питање- демократско питање’ (стварањем велике националне државе, биће успостављена демократска држава српског народа), како је то тврдио Добрица Ћосић, идеолог савременог српског национализма. Без

тога, Република неће бити *res publica* у пуном капацитету тог израза због одсуства друштвене етичности као његове темељне компоненте.¹⁸

Овоме се може додати да национализам српских елита није само „снага по себи“, односно да његов дуговечни циљ није само ширење и контрола државног организма Србије на већи територијални простор. Иза овог циља налазили су се и лукративни циљеви појединаца и група, да током националистичког деловања изграде, учврсте и задобију конкретне друштвене позиције и утицаје. Уз то је неминовно долазио и чист лукративни резултат исказан кроз материјално богаћење: неки су национализму служили „из професије и занимања“, не из уверења. Појединци који су до 90-их година били на нижој лествици друштвене елите потпуно свесно и вољно су преузимали образац националистичког деловања и постали део општег и већинског националистичког корпуса, а за награду добили статусе у културним, научним, економским и другим круговима. Њихов делатни резултат, како је то описала Латинка Перовић, била је себична жеља за академским звањима, титулама и признањима „али без културе; са поједностављеним одговором на најкомплекснија питања – српска националистичка интелигенција је претварала народ у гомилу, а људе у материјал. Лишавајући Србију критерија, она ју је претварала у земљу наоружане анархије и окивала злочиним и криминалом. Није лако суочити се са том истином. За то је потребна велика кондиција: економска, социјална, културна, морална. А ње, заправо, нема.“¹⁹

Стога раскид са национализмом у српском друштву није само раскид са идеологијом већ раскид појединаца и група са конкретним и опипљивим бенефицијама: богатством, статусом и утицајем који су испреплетани и међусобно узрочно-последично условљени. Сада је тај однос постао потпуно огољен: показује се његова дубинска симбиоза која злокобно сигнализира да ће друштвене промене и раскид веза тешко наступити, чак иако би то искрено желеле будуће предводничке политичке елите. Јер, као и деведесетих година, јавном сценом Србије сабласно дефилију они који тридесет година остављају пустош у српском друштву: политичком, културном, идејном, естетском... Пророчке су речи Слободана Инића из 90-их, да „фактички пораз великосрбијанског пројекта у рату није истовремено и његов ментални пораз. Оно што се није могло постићи ратом, покушава се постићи мирним путем. Српски

¹⁸ Тодоровић, Зоран (2019) *Европска дипломатија и обуздавање српског национализма: ново балканско „месечарење“*, „Преглед“, Сарајево, број 2.

¹⁹ Латинка Перовић, *Портрети пројектаната и извршилаца рата*, у књизи изабраних текстова Слободана Инића, *Огледало истине: Могло је и морало је бити боље*, „Данас“ – „Дан Граф“, Београд, 2018, стр. 232.

национализам узима нова лица: демократско, грађанско, чак хумано. Али, он остаје једнако игнорантски, ксенофобичан и аутистичан. Он губи из вида битно: променили су се други. Искуство је учинило да изгубе илузије, кристалишу своје посебности, постану неповерљивији и опрезнији.²⁰

Предуслов за преобликовање националистичке парадигме јесте постојање друштвеног простора за „уплив“ нове друштвене парадигме коју нуди малобројна али доследна либерална елита сконцентрисана махом на културном крилу друштва. Међутим, историјски посматрано, овај „сој“ остајао је друштвено маргинализован те његови продукти нису допирали до оних друштвених и државних механизма који би евентуално могли трпети промене. Маргинализација је долазила из претежно политичких разлога заоденутих традиционалном мантром о „националном интересу српског народа“, те је тако довела до потпуно истањене друштвене толерантности на различите и супротстављене погледе на неопходне друштвене промене. Појединци и друштвене групе које би да раскину националистички друштвени конструкт коначно бивају проглашени непријатељем сопствене заједнице – као да и сами нису њен део. И као на длану, показује се реализам и вековна слика друштва коју је дала Латинка Перовић сликајући однос конзервативно-националистичке елите и либералних друштвених, политичких и интелектуалних појединаца, дајући је кроз синтагму „доминантна и нежељена елита“²¹. Идеалистички звуче ставови управо либералног „културног крила“ друштва које се деценијама одликовало антинационалистичким ангажманом, да у најскорије време Србија мора доћи до политичке опције која ће јасно профилисати политичку агенду којом ће *осудити све претходне националистичке политике* и тиме понудити недвосмислену парадигму окренуту будућности у заједници европских и светских модерних друштава. Међутим, у српској политичкој и културној традицији нема довољно оних елемената који би „добронамерно“ партиципирани на добробит демократској транзицији друштва. Напротив, регресивни друштвени капацитет: ауторитарна прошлост и дубоко наслеђе политичког насиља, остаје темељна снага националистичке друштвене динамике којој друштвене елите дају дуговечну и тешко нарушиву кохезију. Потенцијали српског друштва за дубинске духовне промене изгледају све дефицитарније јер се празни и његов биолошки резервоар. Млади интелектуални нараштај који је

²⁰ Исто, стр. 232.

²¹ Више, Перовић, Латинка (2015) *Доминантна и нежељена елита: Белешке о интелектуалној и политичкој елити у Србији (20.-21. век)*, Београд.

стасао у овом веку и нема доминантну националистичку матрицу свог битисања пред собом има слику изневерених група, појединаца и читавих сталежа који су безрезервно настојали извршити промене – неки су на том путу изгубили и животе. Стога суморна слика српског друштва и његових изгледа да изгради унутрашњи поредак ослобођен деструктивног национализма може постати светлија само уз искренију и динамичнију подршку либералним снагама која би дошла из крила модерних европских и светских друштава.

Закључак

Након слома комунистичке идеологије у бившој држави у Србији није дошло до успостављања нове друштвене парадигме у чијем средишту би била рационална и прагматична идеологија која би водила друштвеном развоју и прихватању разноврсних политичких, културних, идентитетских одређења, већ је снажно обновила успавани великосрпски национализам. Средиште његовог буђења биле су већинске духовне елите које су идејно припремале, оправдавале и давале мобилизаторски подстицај српском националистичком покрету и његовом трагичном пројекту. Тим програмом пробуђена је и дубока атавистичка природа која је српски народ одвела на странпутицу моралног слома који ни данас не признаје због чега изостаје суочавање са последицама идеологије која је у самом свом средишту тоталитарна.

Изгледи за преобликовање друштвене парадигме и након тридесет година од зачетка њеног отвореног испољавања и данас се чине сасвим бледи. Заправо, потпуно је огољена слика једне минимизираних и скрајнуте друштвене снаге у чијем је средишту деловања спознаја, напор и акција за друштвеним преобликовањем. Насупрот ње, показује се једна „безвремена“ динамична слика националистичког друштвеног такта који је програмиран и безрезервно подржан од политичких и интелектуалних елита. Све је јасније да је снага конзервативног и етно-националног концепта друштва и државе тешко ненадвладива. На уској друштвеној маргини налазе се интелектуалне и духовне групације и појединци који настоје учинити било какве „реконструктивне“ захвате у пољу националистичке слике друштва. Наспрам њих делује широка, готово плебисцитарна сила традиционалне етноцентристичке и клерикалне друштвене елите која намеће „идентитетска питања“ као основу друштвеног преображаја којој на располагању стоји енормна снага пропагандистичког механизма са легитимитетом званичне државне политике.

Литература

1. Бенда, Жилијен (1946) *Издаја интелектуалаца*, „Политичка култура“, Загреб.
2. Бисерко, Соња (2006) *Ковање антијугословенске завере, књ. II*, Хелсиншки одбор за људска права, Београд.
3. Група аутора (2002) *Писмо упозорења српској културној јавности*, „Пешчаник“, „Документи“, ПДФ, посећен 15. 10. 2020.
4. Дармановића, Срђан (2018) *Човјек у злом времену*, у Слободан Инић *Огледало истине: Могло је и морало је бити боље*, „Данас“ – „Дан Граф“, Београд.
5. Димитријевић, Ненад (2003) *Србија као недовршена држава*, „Реч“, часопис за књижевност, културу и друштвена питања, број 69/15, ПДФ.
6. Чеслав, Милош (1985) *Заробљени ум*, БИГЗ, Београд.
7. Инић, Слободан (2018) *Огледало истине: Могло је и морало је бити боље*, „Данас“ – „Дан Граф“, Београд.
8. Јасперс, Карл (2008) *Питање кривице*, Фондација Конрад Аденауер, Београд.
9. Перовић, Латинка (2015) *Доминантна и нежељена елита: Белешке о интелектуалној и политичкој елити у Србији (20.-21.век)*, Београд.
10. Перовић, Латинка (2018) *Портрети пројектаната и извршилаца рата*, у књизи изабраних текстова Слободана Инића, *Огледало истине: Могло је и морало је бити боље*, „Данас“ – „Дан Граф“, Београд.
11. Станковић, Снежана (2020) *Кад падне ноћ: Сребреница*, „Пешчаник“, „Документи“, ПДФ, посећен 17. 10. 2020.
12. Тодоровић, Зоран (2021) *Моралност републике*, „Преглед“, Сарајево, број 1.
13. Тодоровић, Зоран (2019) *Европска дипломатија и обуздавање српског национализма: ново балканско „месечарење“*, „Преглед“, Сарајево, број 2.